

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(65): 340-344

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

श्रीमान् गोपालकृष्णदाशः

शोधच्छात्रः,

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

श्री सदाशिवपरिसरः, पुरी

प्रक्रियाशास्त्रे दर्शनसमन्वयविमर्शः

(An Inquiry into the Integration of Philosophy within Procedural Grammar)

श्रीमान् गोपालकृष्णदाशः

सारः (Abstract)

अथ पाणिनीयप्रक्रियाशास्त्रस्य शुष्कवर्णसंस्कारकत्वमात्रपरत्वनिराकरणपूर्वकं सम्प्रति तस्य वेदान्त-साम्येन साक्षात्परमब्रह्मप्राप्तिरूपपरमपुरुषार्थसाधनत्वं प्रतिपाद्यते। लोकव्यवहारसिद्धये कल्पितस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य आन्तरप्रविलापनेन अखण्डस्फोटात्मकशब्दब्रह्मसाक्षात्कारसम्पादनमेव अस्य शास्त्रस्य परमं दार्शनिकं तात्पर्यं वर्तते। आधुनिकभाषाविज्ञानप्रभावेन केवलं यान्त्रिकगणितसाम्येन उपस्थापितस्य अस्य शास्त्रस्य वास्तविकलक्ष्यमुद्धाटयितुं तथा च नादपरम्परायाः निरोधात्मकवाग्यो-गसरण्या परमपदसायुज्यप्रदत्वं प्रमापयितुम् अयं लेखः प्रस्तूयते।

सङ्केतशब्दाः (Keywords)

प्रक्रियाशास्त्रदर्शनत्वम्, शब्दब्रह्माद्वैतसिद्धान्तः, प्रकृतिप्रत्ययप्रविलापनम्, अखण्डस्फोटसाक्षात्कारः, वाग्योगमोक्षसाधनत्वम्, औपाधिकभेदापलापसमीक्षा।

भूमिका (Introduction)

इह खलु निखिलवेदाङ्गभूत-ऐन्द्रचान्द्रादिप्राचीनप्रवाहपरम्परापरिशोधितपाणिनीयसङ्केतप्रवर्तित-प्रक्रियाशास्त्रस्य शुष्कवर्णविकारमात्रावसानत्वरूपकुत्सितपक्षप्रतिक्षेपपुरस्सरं तस्य परमदार्शनिक-मखण्डस्फोटाद्वैतप्रतिष्ठापनपरत्वं साक्षादपवर्गसाधनत्वञ्च वेदान्तप्रक्रियाया निष्कृष्टम् अयमप्रतिहतशा-स्त्रार्थविचारः प्रास्ताविकभूमिकायां सङ्केत्यते। तत्र तावद् व्याकरणतन्त्रस्य ऐतिहासिको विकासक्रमः यदा विचार्यते तदा ज्ञायते यदयं प्रवाहः न केवलं लौकिकभाषणनियमनाय प्रवृत्तः अपितु ऋषिसम्प्रदायैः प्रातिशाख्यग्रन्थेषु निहितं यद् वाक्तृत्वं तस्यैव आनुपूर्विकोत्कर्षः अष्टाध्याय्यात्मना पाणिनिना समुपबृंहितः परिभाषते। यत्र च कात्यायनप्रणीतवार्तिकसूत्रैः पतञ्जलिकृतमहाभाष्यप्रपञ्चेन च तन्त्रस्यास्य नित्यता सार्वभौमत्वञ्च सम्यक् प्रतिपादिता। इह च शास्त्रे कश्चिद् महान् संशयः समापतति यद् यदीयं प्रक्रिया केवलानां घटपटादिशब्दानां साधुत्वव्युत्पादनार्थमेव प्रवृत्ता तर्हि कथमस्य परमदर्शनत्वं दर्शनमूर्धन्यत्वं वा सङ्गच्छेत। यतो हि लोके तदेव शास्त्रं दर्शनपदमर्हति यद् दुःखत्रयाभिधा-तनिवृत्तिपूर्वकपरमपुरुषार्थभूतां ब्रह्मविद्यां साक्षात्कारयेत्। एतस्य परमगूढदार्शनिकमर्मणः प्रथमं दर्शनत्वप्रस्तावमुद्घोषयता पतञ्जलिना पस्पशाह्निके स्पष्टमेव निरूपितं यद् व्याकरणं नाम न केवलं बाह्याक्षराणां संयोजनं शास्त्रमर्यादा च, अपितु साधुशब्दप्रयोगत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितान्तर-पुण्यादृष्टद्वारा पुरुषार्थसिद्धिजनकं साक्षात् वेदपुरुषस्य मुख्यं चेतनाधिष्ठानम् इति। यस्याधारेण अग्रे वाक्यपदीयकारेण व्याकरणप्रतिभाजुषा भर्तृहरिणा — “अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वम्...”¹ इति सूत्रयता निखिलस्य प्रपञ्चस्य शब्दब्रह्मविवर्तत्वं प्रसाध्य अस्य शास्त्रस्य परमोच्चं वेदान्तसमानम् अद्वैतदर्शनत्वं प्रतिष्ठापितम्। ननु कस्यापि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिकारणस्य तन्त्रस्य चरमोद्देश्यं कस्माद् ब्रह्मप्राप्तिरेव भवेदिति? चेद् उच्यते - “यज्जगतः सकला अपि सृष्ट्युत्पत्तिप्रक्रियाः यतः प्रवर्तन्ते यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते”² इति श्रुतेः - तस्माद् वागूपायाः चेतनायाः परिशोधनेन विना चित्तमलनिवृत्तिः सर्वथा असम्भवती इति मन्वानैः आचार्यैः अस्य शास्त्रस्य आत्यन्तिकं फलम् अखण्डस्फोटसाक्षात्कारपूर्वकं शब्दब्रह्मणि लीनत्वमेव अङ्गीकृतम्। अत्र च व्युत्पत्तिवादानुसारं घटत्वावच्छिन्नघटनिष्ठविशेष्यताकारकशब्दबोधे प्रत्ययार्थभावनायाः प्रकृत्यर्थव्यापारेण साकम् अभेदान्वय एव नियामक इति दार्शनिकरीत्या व्यवहारदशायां कल्पितस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य आन्तरमपलापत्वमुपपाद्य शब्दतन्मात्रप्रकाशरूपः

Correspondence:

श्रीमान् गोपालकृष्णदाशः

शोधच्छात्रः,

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

श्री सदाशिवपरिसरः, पुरी

स्फोटात्मा पुरुषार्थत्वेन संप्रतिष्ठाप्यते। यत्र च प्रक्रियागतानां लोपादीनां वेदान्तसम्मतमहाप्रलयतिरोभावदशया साकं सादृश्यं प्रदर्श्य अदर्शनप्रतियोगिकध्वंसाभावत्वविशिष्टाधिकरणतानिरूपिता प्रत्ययत्वावच्छिन्नप्रत्ययनिष्ठाधेयता इति युक्त्या शक्तेः सूक्ष्मरूपेण अवस्थानं व्यवस्थाप्यते³। एतादृशं सनातनं दार्शनिकं गौरवमुद्धाट्य आधुनिकैः पाश्चात्यप्रभावग्रसितैः गवेषकैः केवलं यान्त्रिक-भाषाविज्ञानसाम्येन अस्य शास्त्रस्य यद् अतिशयेन शुष्कं विकृतञ्च रूपमुपस्थापितं तस्य सर्वथा प्रतिक्षेपाय प्राचीनानां महाभाष्य-वाक्यपदीयवैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषादिग्रन्थानां वास्तविकं रहस्य-मुन्मीलयितुं तथा च वैयाकरणानां वैखर्यादिनादपरम्परायाः निरोधात्मिकां वाग्योगसरणिं साक्षात् परब्रह्मसाम्राज्यसायुज्यप्र-दामिति प्रमापयितुं लेखोऽयं प्रारभ्यते इति दिक्।

१. प्रथमः भागः— प्रक्रियासमीक्षा सूत्रप्रणालीपारमार्थिकत्वविमर्शश्च १.१ अनुबन्धचतुष्टयपुरस्सरम् औपाधिकपलापत्वनिरूपणम्

मङ्गलानन्तरं यदत्र शास्त्रे प्रवर्तते तस्य विदांवरणैः आदौ अनुबन्धचतुष्टयं निरूपणीयम्। अत्र विषयः प्रकृतिप्रत्ययविभाग-प्रविलापनेन अखण्डशब्दब्रह्मसाक्षात्कारः। अधिकारी च शुचितर-चित्तवृत्तिः वाग्योगमुमुक्षुः। सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः। प्रयोजनञ्च निखिलवाङ्मूलप्रध्वंसपूर्वकपरब्रह्मप्राप्तिः इति सुस्थिरम्। अथ केचन मन्दमतयः पूर्वपक्षं प्रक्षिपन्ति यत् पाणिनीया अष्टाध्यायी केवलं प्रकृतिप्रत्ययागमादेशलोपादीनां कृत्रिमप्रक्रियाणां समवायो वर्तते तत्र कुतो वा पारमार्थिकस्य अद्वैततत्त्वस्य प्रसक्तिरिति तदपाकर्तुम् अयं विचार आरभ्यते। इयं सर्वापि प्रक्रिया न स्वातन्त्र्येण सत्या अविद्यादशायाम् अवभासमानत्वात् अपितु अखण्डस्य स्फोटात्मकस्य शब्दब्रह्मणः प्रतिपत्तये कल्पिता एका उपाधिभूता विवर्तसरणिरेव। यथोक्तं भर्तृहरिणा वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे —

उपायाः शिक्षमाणानां बालानामपलापनाः।

असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते॥⁴

अस्याः कारिकायाः निरतिशयः गम्भीरः प्रपञ्चः यद् व्याकरणशास्त्रे व्यवहियमाणः प्रकृतिरूपः प्रत्ययरूपश्च विभागः वस्तुतः पारमार्थिक-सत्ताशून्यः सन् केवलं मन्दमतीनां व्युत्पत्तिसौकर्याय कल्पितः मायिकः प्रपञ्च एव। वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषायाः स्फोटनि-रूपणप्रकरणे नागेशभट्टपादाः उद्धोषयन्ति यद् अखण्डः स्फोटात्मा शब्द एव नित्यः सत्यश्च अर्थप्रत्यायको भवति तत्र प्रकृतिप्रत्ययविभागो नाम उपाधिनिष्ठकाल्पनिकभेदप्रतियोगिका-खण्डत्वावच्छिन्नस्फोटनिष्ठविशिष्टविद्यमानता⁵। अर्थात् लोके "वृक्षः" इति उच्चारिते पदे श्रोतुः बुद्धौ यः झटिति वाक्यात्मकः अर्थविशेषः स्फुरति स अखण्डः एक एव विवर्तः। तत्र व्याकरणप्रक्रियानिर्वाहाय सूत्रकारैः कल्पिता या वृक्ष इति प्रकृतिः यश्च सुप्रत्ययः तयोः आभ्यन्तरी पृथक् सत्ता गगनकुसुमवद् अलीका एव। अयं निष्कर्षः यद् बुद्धौ भासमानः कल्पितः अयं विभागः तात्कालिकः असत्योऽपि सन् परमार्थभूतस्य अखण्डस्फोटस्य साक्षात्कृतौ एकमेव द्वारं भवति यतो हि शास्त्रमर्यादायां कल्पितभेदावच्छिन्नप्रकृतिप्रत्ययज्ञान-त्वनिरूपितकारणता सा आत्यन्तिकाखण्डस्फोटज्ञानत्वावच्छिन्न-कार्यतां प्रति प्रतिबन्धिका न भवति अपितु अनन्यगतिकतया साधिका एव भवति। लोके यदा कश्चित् अच्युतः पदार्थः प्रतिपाद्यते तदा तस्य साक्षात् प्रतिपत्तिः मन्दबुद्धीनां कृते असम्भवा भवति। तत्र इयं कल्पिता सरणिः वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धाध्यारोपापवादप्रक्रियाया

सर्वथा समाना दृश्यते। यथा वेदान्ते अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयते इति रीत्या मायोपाधिकं जगदविद्यारूपम् असत्यं वर्त्म आश्रित्यैव मुमुक्षुः सत्यभूतं निष्प्रपञ्चं ब्रह्म प्रतिपद्यते तथैव वैयाकरणोऽपि प्रकृतिप्रत्ययविभागात्मकम् असत्यं प्रपञ्चमवलम्ब्यैव परमार्थभूतं मुख्यविशेष्यभूतामखण्डां कारकशक्तिं प्रत्ययार्थ-भावनारूपां साक्षात्करोति। यदि इयं कल्पिता सरणिः नाङ्गीक्रियेत तर्हि प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोः भेदसंसर्गेण जायमानः यः शाब्दबोधः स सर्वथा उच्छिद्येत। अतः शास्त्रे उपदिश्यमानाः सर्वपि प्रकृत्यादयः उपाधयः केवलं सत्यस्य अखण्डस्फोटस्य प्राप्तौ उपायभूताः न तु स्वतः सिद्धाः। घटमानयति इति वाक्ये यः बोधः जायते तत्र घटत्वावच्छिन्नघटनिष्ठविशेष्यताकारकशाब्दबोधे

प्रत्ययार्थभावनायाः प्रकृत्यर्थव्यापारेण साकम् अभेदान्वय एव नियामक इति सिध्यति। तात्पर्यं यद् यदा कोऽपि श्रोता घटमानयति इति वाक्यं शृणोति तदा तस्य चित्तभूमौ न केवलं पृथग्भूताः गकार-अकारादयः वर्णाः स्फुरन्ति नापि प्रकृतिप्रत्ययविभागजनितः कश्चिद् द्वैतप्रपञ्चः प्रतिभासते। तत्र चेतसि यः तात्कालिकः निरवयवः बोधः समुत्पद्यते तत्र मुख्यविशेष्यः पदार्थः घट एव भवति। स च भौतिकः घटः घटत्वरूपाखण्डोपाधिना अवच्छिन्न अर्थात् मर्यादितः सन् बुद्धौ भासते। तस्मिन् घटे या विशेष्यता अर्थात् मुख्यसाक्षात्कारात्मकावभास्यता वर्तते सा घटत्वजात्या एव निरूप्यते। तस्मिन्नेव क्षणे आनयति इति पदस्थः यः ति इति आख्यातप्रत्ययः स पुरुषस्य आन्तरिकीं कृतिं भावनां वा चेतनारूपां प्रतिपादयति तथा च धातुः बाह्यं चलनस्पन्दनरूपं व्यापारं प्रतिपादयति। अस्याः पुरुषनिष्ठभावनायाः धातुप्रतिपाद्यव्यापारेण साकं यः संसर्गः स आत्यन्तिकाभेदरूपः भवति। अर्थात् मानवस्य आन्तरिकी आत्मचेतना बाह्यः क्रियाकलापश्च बुद्धौ पृथक् रूपेण न तिष्ठत अपितु तौ परस्परं विलीनौ भूत्वा एकीभूय अवभासेते। एष एव य अभेदान्वयः स एव भेदप्रपञ्चं सर्वथा विलाप्य अखण्डार्थसाक्षात्कृतौ परमं पारमार्थिकं द्वारं भवति यतो हि अयम् अभेदबोध एव जीवं वाक्यमर्यादाम् अतिक्रम्य शब्दब्रह्मणि लीनं करोति।

१.२ लोपस्य तिरोभावावस्था वेदान्तसम्मतप्रलयसाम्यमीमांसा

व्याकरणशास्त्रे "अदर्शनं लोपः"⁶ इति सूत्रेण विहितः यः लोपः स खलु न सर्वथा वस्तुन आत्यन्तिकविनाशरूप अपितु शक्तेः तिरोभावात्मक अव्यक्तावस्थारूपः। अयमेव सिद्धान्तः वेदान्तस्य प्रलयप्रक्रियां साक्षात् स्मारयति। ननु यदि लोपो विनाशरूपः स्यात् तर्हि "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्"⁷ इति सूत्रस्य प्रवृत्तिः कथं सम्भवेत्? विनाशवस्तुनः कारणत्वं न कस्यापि दर्शनस्य सम्मतम्।

अदर्शनप्रतियोगिकध्वंसाभावत्वविशिष्टाधिकरणतानिरूपितप्रत्यय-त्वावच्छिन्नप्रत्ययनिष्ठाधेयता यदा विचार्यते तदा अस्य गूढार्थः एवम् उन्मीलितो भवति यत् व्याकरणे लोपो नाम न सर्वथा अभाव अपितु कस्यचित् पदार्थस्य अदृश्यत्वमात्रम्। तात्पर्यं यद् यस्य प्रत्ययस्य लोपः विहितः तस्य आत्यन्तिकः ध्वंस अर्थात् अभावः कदापि न जायते। स प्रत्ययः अदृश्यः सन् अपि स्वाश्रये वर्णविशेषे प्रतियोगिरूपेण स्वकीयम् आन्तरं कार्यसम्पादनसामर्थ्यं सूक्ष्मरूपेण अव्यक्तावस्थायां धारयति। यथा वेदान्तदर्शने निखिलोऽयं नामरूपात्मकः कार्यप्रपञ्चः महाप्रलयकाले अव्यक्ताक्षरे लीयते इति श्रुतिप्रमाणेन स्वकीये मूलकारणे अविद्यायाम् अव्यक्तरूपेण सुरक्षितः तिष्ठति न तु सर्वथा शून्यत्वं प्राप्नोति तथैव प्रक्रियाशास्त्रेऽपि लोपविशिष्टस्यापि प्रत्ययस्य आन्तरं सामर्थ्यं तत्रैव वर्णे सुरक्षितं भवति। तथाहि अग्निचित् इत्यत्र क्विप् प्रत्ययस्य "वेरपृक्तस्य" इत्यादिभिः सूत्रैः सर्वापहारी लोपे कृतेऽपि तस्य

विनष्टवद् भासमानस्य प्रत्ययस्य आन्तरं सामर्थ्यम् आश्रित्यैव ह्रस्वस्य पदान्तस्य “छवोः शूडनुनासिके च” इति सूत्रेण तुगागमो विधीयते। यदि लोपेन साकं प्रत्ययस्य सत्ता स्वरूपतः सर्वथा नष्टा अभविष्यत् तर्हि तुगागमस्य नियामकं कारणं किं स्यात्? न किञ्चित् कारणं भवितुम् अर्हति असतः कार्योत्पत्त्यसम्भवात्। अतः वैयाकरणानां लोपो नाम ब्रह्माण्डस्य महाप्रलयवद् एका दार्शनिकी परा अवस्था यत्र शक्तिः बाह्यरूपं विहाय मूलकारणे लीना सती पुनरावृत्तेः सामर्थ्यं बिभर्ति। यः खलु सकलदर्शनसंमता- कर्ममायोपाधिकजगदुत्पत्तिप्रक्रियासमानप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तप्रकृतिप्रत्ययविभागजनितभेदधर्मम् उन्मूल्य शब्दप्रकृतेः पारमार्थिकम् अखण्डस्फोटरूपं बुबोधयिषति धीरः स व्याकरणोक्तादर्शनरूपलोपप्रक्रियायाः वेदान्तसम्मताविद्यातिरोभावत्वं जानन् यदि तत्र शास्त्रस्य विपरिणामो नाभविष्यत् तर्हि प्रक्रियावैचित्र्यं न अचिकीर्षिष्यत इति नियमं शिरसा अङ्गीकृत्य सर्वं नामरूपात्मकं भेदप्रपञ्चं मूलकारणे परावागूपे शब्दब्रह्मणि प्रविलापयितुं यतमानः विच्छिन्नवर्णसन्धानमात्रपरताम् अतिशयेन जुगुप्सते स एव महावैयाकरणः संसारमायाविच्छेदाय आत्मतत्त्वे स्वात्मानं विलाप्य सुदीर्घं कालं यावत् जागर्याश्चकार इति निश्चप्रचः सिद्धान्तः।

१.३ शाब्दबोधमर्यादायाः पारमार्थिकपर्यवसानम्

ननु अष्टाध्याय्या विहिताः “वृद्धिरेचि”^८ इत्यादयः विधिनियमाः कथं पुरुषं मोक्षं गमितुं शक्नुवन्ति? अत्र व्युत्पत्तिवादस्य चरमः पक्षः विचारणीयः। यदा वैयाकरणः शास्त्रप्रक्रियाया पदं संस्करोति तदा तस्य बुद्धौ साधुशब्दत्वप्रकारकप्रमा उत्पद्यते। इयं प्रमा न केवला लौकिकी अपितु आन्तरिकवाङ्मूलनिवृत्तिद्वारा चित्तशुद्धिं जनयति। नागेशभट्टेन महाभाष्यप्रदीपोद्घोते स्पष्टं घोषितं यत् “साधुशब्दप्रयोगेण अदृष्टं भवति तेन च पापक्षयः ततः अन्तःकरणशुद्धिः ततश्च ब्रह्मप्राप्तिः” इति। अत्र साधुशब्दत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वं यत्र पदनिष्ठशक्त्या निरूप्यते तदेव चित्तगताज्ञानतिमिरध्वंसकं भवति। अस्यायम् अभिप्रायः यद् यदा मानवबुद्धौ व्याकरणसंस्कृता साधुशब्दत्वप्रकारिका प्रमा समुत्पद्यते तदा सा केवला लौकिकभाषाव्यवहारमात्रावसाना न भवति। तस्मिन् काले पदनिष्ठा या अनादिभूता शक्तिः अर्थात् नित्यः स्फोटात्मकः स्वभावः स एव मुख्यविशेष्यतया प्रकाशते। इयं पदनिष्ठा शक्तिरेव साधकस्य चित्ते स्थितां चिरन्तनाज्ञानमयीं तमसः शक्तिं सर्वथा दूरीकरोति। अतः प्रक्रियाशास्त्रस्य यः चरम आन्तरः व्यापारः स खलु नाम-आख्यातयोः कृत्रिमं भेदं विलाप्य वाक्यस्य अखण्डार्थतायाः संस्थापनम्। एष एव वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धः अखण्डार्थतासिद्धान्तः। तस्माद् इयं सिद्धा व्याकरणप्रक्रिया न लौकिकी लौकिकभाषाशोधनमात्रावसाना अपितु पारमार्थिकी मोक्षसाधनभूता ब्रह्मविद्या एव इति सुस्थिरम्।

२.द्वितीयःभागः— वेदान्तवेदसमन्वयः शब्दब्रह्मणः पारमार्थिक-विश्वोपादानत्वविमर्शश्च

२.१वेदान्तमहावाक्यार्थेन साकं प्रक्रियाशास्त्रस्य आन्तरिक-सामञ्जस्यम्

ननु वेदान्तशास्त्राभ्युपगतानि छान्दोग्योपनिषदुक्तानि तत्त्वमसि इत्यादीनि महावाक्यानि यथा अखण्डार्थबोधकत्वेन जीवब्रह्मणोः पारमार्थिकम् अभेदं प्रतिपादयन्ति तथा व्याकरणशास्त्रे कस्यापि पदस्य व्युत्पत्तिप्रक्रियाया को नाम तादृशः पारमार्थिकोऽभेदसंसर्ग उपलभ्यते येन व्याकरणस्य दर्शनत्वं सुदृढं सिध्येत् इति चेद् उच्यते घटनिष्ठाधेयतानिरूपितकर्मत्वशक्त्याश्रयभूतव्यापारस्य

उत्पत्त्यनुकूलकृतिमत्त्वसंसर्गेण आख्यातार्थभावनायाम् अन्वयो भवति इति यः नियमः प्रसिद्धः तस्य इतोऽपि गम्भीरतरः दार्शनिक अर्थः विमृश्यते। अस्य अयम् अभिप्रायः यद् यदा वैयाकरणः घटं करोति इति वाक्यस्य शाब्दबोधं विचारयति तदा तत्र धातुना प्रतिपाद्यमानः यः चलनक्रियात्मकः व्यापारः स च प्रत्ययेन प्रतिपाद्यमाना या इच्छाजनिता आन्तरी चेतनात्मिका कृतिः तयोः द्वयोः मध्ये वस्तुतः कोऽपि वास्तविकः भेदः न तिष्ठति। बुद्धिभेदम् अपाकृत्य तयोः अभेदमेव गृह्णाति। एष एव संसर्गः पारमार्थिकदृष्ट्या विचार्यते चेत् नामार्थ-आख्यातार्थयोः योऽयम् आत्यन्तिक अभेदान्वयः स एव उपाधिप्रपञ्चं विलाप्य अखण्डवस्तुनः प्रतिपत्तौ परमं कारणं भवति। यथैव वेदान्ते सोऽयं देवदत्तः इत्यत्र देशकालवैशिष्ट्यरूपम् उपाधिभागं भागलक्षणया परित्यज्य देवदत्तमात्रस्य एकत्वं गृह्यते तथैव प्रक्रियाशास्त्रेऽपि प्रकृतिप्रत्ययजनितं कृत्रिमं भेदभागं सर्वथा विहाय केवलम् अखण्डः स्फोटात्मक अर्थ एव मुख्यविशेष्यतयोपशिरोधायते। अत इयं प्रक्रिया न केवला व्याकरणिकी वर्णसंयोगमात्रावसाना अपितु साक्षात् वेदान्तमहावाक्यार्थसमाना चित्तैक्यप्रदा इति सुस्थम्। २.२ वेदमन्त्राणाम् आधिदैविकप्रक्रियापरकगम्भीरव्याख्यानम् ऋग्वेदे समाम्नातः -

“चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेश”।।

इति मन्त्रः केवलं यज्ञियवृषभस्य स्तुतिपरो न भवति अपितु शब्दब्रह्मणः विवर्तात्मकं विश्वरूपमेव प्रकटीकरोति। महाभाष्यकारेण पतञ्जलिना पस्पशाह्निके एतन्मन्त्रस्य या दार्शनिकी व्याख्या कृता सा अत्र व्युत्पत्तिवादरीत्या विस्तरेण विमृश्यते। मन्त्रेऽस्मिन् “चत्वारि शृङ्गा” इत्यनेन पदजातेन व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धानां नामाख्यातोपसर्गनिपातानां चतुर्णां पदविभागानां दार्शनिकं रूपं गृह्यते। नामपदानि सत्त्वप्रधानानि भवन्ति आख्यातपदानि च भावप्रधानानि उपसर्गनिपाताश्च द्योतकाः सन्तः तत्तच्छक्तीनां विवर्तं सूचयन्ति। अत्र त्रित्वावच्छिन्नपादत्वनिरूपितकालात्मकविवर्तशक्तिः त्रयो अस्य पादा इति पदेन द्योत्यते यतो हि भूतभविष्यत्वर्तमानरूपाः त्रयः कालाः कालशक्तेः प्रभावेण अखण्डं शब्दब्रह्म विभक्तमिव लोकव्यवहारे प्रदर्शयन्ति। तद्यथा अखण्डः कालः शब्दब्रह्मण एका महिमा वर्तते। स च कालः स्वयम् अविभक्तः सन् अपि जीवानां व्यवहारसिद्धये भूतभविष्यदादिभेदेन त्रिधा भासते। “द्वे शीर्षे” इत्यनेन शब्दस्य नित्यत्वानित्यत्वरूपौ द्वौ धर्मौ अर्थात् नित्यः आन्तरः स्फोटः अनित्यश्च बाह्यः ध्वनिरूपो विवर्तः सङ्गृह्यते। “सप्त हस्तासो अस्य” इत्यनेन नामपदानां प्रातिपदिकेभ्यः विहिताः सुबादयः सप्त विभक्तयः निर्दिश्यन्ते। यदा अयं शब्दवृषभः “त्रिधा बद्धः” (उरसि कण्ठे शिरसि च बद्धः सन्) “रोरवीति” अर्थात् जीवानां वागूपेण तीव्रं शब्दयति तदा स “महो देवो मर्त्याँ आविवेश” इति रीत्या मर्त्यलोके जीवात्मना साकम् अभेदेन प्रविशति। अतः वेदमन्त्रोऽयं साक्षात् प्रमाणयति यत् व्याकरणप्रक्रियाया क्रियमाणः शब्दसंस्कारः न केवलं लौकिकभाषणपरिशोधनार्थः अपितु कण्ठादिस्थानत्रये बद्धस्य तस्य महानुभावस्य देवस्य (शब्दब्रह्मणः) बन्धनमुन्मुच्य तेन साकं स्वात्मनः सायुज्यसम्पादनायैव अयं महान् यत्नः विधीयते। अत्र जगदुपादानत्वविषये वेदान्तव्याकरणयोः सामञ्जस्यं प्रकटीकर्तुं वाक्यसरणिः प्रस्तूयते - यः खलु प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तकारकविभक्त्यर्थनिरूपितमुख्यविशेष्यताश्रययोः मध्ये यः कार्यकारणभावः वर्तते तस्य रहस्यं जिज्ञासमानः सन् वेदान्तवेद्यमायोपाधिकजगदुत्पत्तिप्रक्रियामिव पाणिनीयसूत्रस्थां

प्रकृतिप्रत्ययविभागमयीं व्यवस्थां सम्यग् विविदिषति धीरः स वैयाकरणः अविद्याकृतं भेदप्रपञ्चं मूलकारणे परावागूपे शब्दब्रह्मणि प्रविलापयितुं यतमानः यदि आदिसूत्रकाराणाम् अयम् आश्रयो नाभविष्यत् तर्हि प्राचीनाचार्यैः एतादृशी जटिला प्रक्रिया नाचकूपिष्यत इति निश्चित्य स्वाभिप्रेतं परमतत्त्वं स्निग्धे स्वकीये चिदम्बरे चिकीर्षति सन् संसारमायाविच्छेदाय सुदीर्घं कालं यावत् आत्मतत्त्वे जागर्याञ्चकार एष एव दार्शनिको निष्कर्षः।

२.३ शब्दब्रह्मणः जगदुपादानत्वे युक्त्यः

वेदान्तशास्त्रे यथा जन्माद्यस्य यतः इति सूत्रेण जगतः सृष्टिस्थितिप्रलयकारणत्वं ब्रह्मणः लक्षणमुक्तं तथा व्याकरणशास्त्रेऽपि शब्दब्रह्मण एव जगदुपादानत्वं स्वीक्रियते। वाक्यपदीयस्य प्रथमा कारिकैव एतस्य परमं प्रमाणम् - अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥९

अस्याः कारिकायाः त्रयः मुख्याः पक्षाः - प्रथमः विवर्तोपादानत्वं नाम स्वाश्रयनिष्ठाविद्याप्रयुक्तविवर्तवत्त्वं यत्र शब्दब्रह्म स्वस्वरूपाद्युतं न भवति अपितु अपरिमितशक्तिवशात् घटपटादिबाह्यार्थरूपेण केवलं विवर्तते। अयं विवर्तः न परिणामवादवद् वास्तविको भवति अपितु रज्जुसर्पवद् बौद्धः आध्यासिकश्च वर्तते। द्वितीयः वागर्थयोः तादात्म्यं - यतो हि लोके कोऽपि तादृशः प्रत्ययः शब्देनानुबिद्धो न भासते “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते” इति। तृतीयः प्रक्रियायाः नित्यता - यतो हि अष्टाध्याय्या विहिताः प्रक्रियाः सृष्ट्युत्पत्तेः पूर्वमेव शब्दब्रह्मणः उदरे बीजरूपेण स्थिताः आसन् पाणिनिना तु केवलं तासामाविष्करणं कृतम्। तस्माद् वेदान्तप्रतिपाद्यं यत् परब्रह्म तस्य प्राप्त्यभ्युपायत्वेन व्याकरणगम्यः शब्दब्रह्म एव प्रथमं अङ्गीकर्तव्यं भवति यतो हि शब्दब्रह्मणि सम्यक् निष्णातता एव परब्रह्मणः साक्षात्कारं कारयति।

३. तृतीयः भागः — शास्त्रार्थपूर्वपक्षखण्डनम् दर्शनद्वैधविमर्शश्च

३.१ नैयायिकपूर्वपक्षस्य उपस्थापनम्

अत्र नैयायिकाः पूर्वपक्षं प्रक्षिपन्ति यत् शब्दः नित्यः भवितुं नार्हति उत्पत्तिमत्त्वात् घटवत् इति। यदा हि पुरुषेण कण्ठताल्वाद्यभिघातेन वर्णः उच्चार्यते तदैव तस्य उत्पत्तिर्भवति उच्चारणोत्तरकालञ्च तस्य विनाशः साक्षात् प्रतीयते। उच्चारणक्रियाप्रागभावप्रतियोगित्वं शब्दस्य अनित्यत्वे गमकम् इति न्यायरत्नमालायामुक्तम्। अस्य अयम् अभिप्रायः यद् यः पदार्थः आदिमान् विनाशवाञ्छवर्तते स कथं नाम नित्यं ब्रह्म भवितुं शक्नुयात्। व्याकरणशास्त्रोक्ता स्फोटप्रक्रिया तु सर्वथा प्रमाणशून्या कल्पनामात्रमेव यतो हि वर्णेभ्यः अतिशयेन अतिरिक्तः कश्चिदखण्डः स्फोटात्मकः शब्दः प्रत्यक्षे उपपत्तौ च न आरुह्यति। तस्मात् साधुशब्दज्ञानेन पुण्यादृष्टोत्पत्तिः भवेद् नाम परं तु तेन साक्षान्मोक्षप्राप्तिः इति कथनं केवलं वैयाकरणानां स्वशास्त्रप्रौढिवादमात्रमेव।

३.२ स्फोटस्वरूपप्रतिष्ठापनद्वारा पूर्वपक्षप्रतिक्षेपः

अमुं पूर्वपक्षं निराकर्तुं समुचिता युक्तिपरिपुष्टा स्फोटसिद्धिः समुपस्थाप्यते। वैयाकरणानां मते यः श्रोत्रेण गृह्यते स न नित्यः शब्दः अपितु स केवलं कण्ठताल्वादिसंस्थानजनितः बाह्यः ध्वनि एव। नित्यः शब्दस्तु आन्तरः बुद्धिनिर्भास अखण्डः स्फोट एव यः ध्वनिसदृशोपाधिना अभिव्यक्तो भवति। ध्वनिनिष्ठानावृताभिव्य-
ञ्जकतानिरूपिताभिव्यङ्ग्यताविशेषवत्त्वं स्फोटस्य नित्यतां दृढयति। अस्य अयं विशदार्थः यद् यथा एक एव सूर्य अनेकजलपात्रेषु भिन्नः प्रतिबिम्बितः सन् अपि स्वतः अखण्डो नित्यश्च वर्तते तथैव एक

अखण्डः स्फोटः उच्चार्यमाणानां वर्णानां भिन्नक्रमेण अभिव्यक्तः सन् अपि स्वरूपतः नित्य एव अवतिष्ठते। यथोक्तं वाक्यपदीये - प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्महादिभिरिव ध्वनिभिः।

आक्रम्यमाणे शब्दतत्त्वे स्फोटात्मा प्रकाशते॥१०

वर्णानां समूह अर्थप्रतीतिं जनयितुं न शक्नुयात् यतो हि प्रथमे वर्णे नष्टे द्वितीयस्योत्पत्तिर्भवति इति क्रमेण तेषां यौगपद्यं क्षणभ-
ङ्गुरत्वान्न सम्भवति। अतः सर्ववर्णसंस्कारजन्यः यः चरमः बुद्धिविवर्तः स एव अखण्डः स्फोटः स च अर्थप्रत्यायकत्वात् नित्यः शब्दब्रह्मात्मक एव सिद्धो भवति। यः खलु नैयायिकोक्तक्षणाभङ्गुर-
वर्णवादजन्यकुतर्कजालम् उन्मूल्य नित्यनिरवयवस्फोटात्म-
कशब्दब्रह्मणः पारमार्थिकत्वं विवरीषति धीरः स शास्त्रान्तर-
मर्यादाममृष्यमाणः शाब्दबोधकुशलः विद्वाञ्छब्दप्रतिपत्तये प्रक्रियासरणिं समतीत्य प्रत्ययार्थं बोधयति तेति कामयमानः सन् भाष्याभिप्रेतं निर्णयं सुधियो मनसि गमयाञ्चकार यतो हि यदि एतादृशः नित्यशब्दस्फोटः नाभविष्यत् तर्हि निखिलवेदान्तवाक्यानाम् अखण्डार्थत्वं कदापि न अचकूपिष्यत् इति मन्वानः स वैयाकरणः प्रतिपक्षिप्रयुक्तम् असद्वैधं सर्वथा न्यक्चकार।

३.३ मीमांसकमतनिराकरणपूर्वकं व्याकरणप्रामाण्यसमर्थनम्

मीमांसकाः वदन्ति यत् शब्दः नित्यः अस्तु नाम परं तु स वर्णात्मक एव वाक्यं च वर्णानां समूहमात्रम्। अर्थबोधश्च पदपदार्थसम्बन्धेन जायते तत्र स्फोटाख्य अतिरिक्तः पदार्थः निष्प्रमाणकः। अस्मिन् मतेऽपि वैयाकरणाः दोषं प्रदर्शयन्ति यतो हि वर्णानां क्रमिकत्वेन निरवयवस्य वाक्यार्थस्य बोधः न सम्भवति। वर्णनिष्ठक्रमप्रतियोगिकयौगपद्याभावः अर्थबोधस्य प्रतिबन्धको भवति। यदा हि “गौ” इति उच्चार्यते तदा गकारौकारविसर्जनीयानां प्रत्येकं विनाशित्वात् को नाम संघात अर्थं बोधयेत्। अतः वर्णानाम् अभिव्यङ्ग्य अखण्डः वाक्यस्फोट एव मुख्यः वाक्यार्थबोधकः। व्याकरणशास्त्रं तु तस्यैव स्फोटस्य परिशोधनद्वारा पुरुषं संस्कारवन्तं करोति। अतः मीमांसकोक्तपदपदार्थसम्बन्धापेक्षया व्याकरणोक्तस्फोटवाद एव लघीयः न्याय्यश्च वर्तते इति सिद्धम्।

४. चतुर्थः भागः — वाग्योगः मोक्षसाधनत्वञ्च

४.१ वाग्योगप्रक्रियायाः सोपानक्रमः

व्याकरणशास्त्रस्य चरमा गतिर्वाग्योग एव। इयं प्रक्रिया केवलं बौद्धिका वर्णसंयोगमात्रपरा न भवति अपितु साक्षात् चेतनापरिशोधनिका साधनात्मिका वर्तते। वाक्यपदीयस्य ब्रह्मकाण्डे भर्तृहरिपादाः वाचः तिस्रः विवर्तवस्थाः निरूपयन्ति यासु परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी चेति क्रमेण आन्तरं बाह्यञ्च रूपं सङ्गृहीतं भवति। साधारणः प्राकृतः पुरुषः केवलं वैखर्या वाच्यवाचकप्रपञ्चे संचरति यत्र वर्णानां परस्परं भेदः कण्ठताल्वाद्यभिघातेन स्फुट अभिव्यक्तो भवति। वैयाकरणस्तु अष्टाध्यायीप्रक्रियया साधुशब्दप्रयोगं समाचरन् वैखरीतः मध्यमां वाचं प्रविशति यत्र शब्दः कण्ठस्पन्दनरहितः सन् केवलं बुद्धौ आन्तरचिन्तनरूपेण क्रमवान् तिष्ठति। ततः स मध्यमाम् अपि विलाप्य पश्यन्त्यां गच्छति यत्र वागर्थयोः भेदः सर्वथा विनश्यति केवलम् अखण्डः प्रकाशः प्रत्ययविशिष्ट अवशिष्यते। अत्र नव्यन्यायमर्यादायाम् वैखरत्वावच्छिन्नवाचः मध्यमात्वावच्छिन्नवाचि प्रविलापनम् ततः तस्याः अपि पश्यन्तीत्वावच्छिन्नप्रकाशे लय एव वाग्योग इति कथ्यते। अस्यार्थः यद् योगमार्गप्रवृत्तः वैयाकरणः बाह्यं नादं मनोव्यापारे निरुध्य तं मनोव्यापारमपि निरवयवे चिद्वने स्फोटे विलापयति। ततः परं पश्यन्त्या अपि अतिक्रमे या परमरूपा गुणातीता परा वाक् सिध्यति सा साक्षात् शब्दब्रह्मस्वरूपा

सञ्चिदानन्दमयी निर्वाणरूपा च वर्तते। एष एव वैयाकरणानां पारमार्थिको वाग्योगः।

४.२ साधुशब्दप्रयोगजन्मादृष्टस्य मोक्षहेतुत्वम्

ननु शब्दसंस्कारेण कथं परमपुरुषार्थः मोक्षः लभ्यते इति चेत् अत्र अदृष्टद्वारा कारणता कल्प्यते। यदा शास्त्रविहितेन पाणिनीयेन मार्गेण परिष्कृताः साधुशब्दाः लोके वेदे च प्रयुज्यन्ते तदा पुरुषस्य आत्मनि महाप्रतिभावद्रूपं कश्चिद् अदृष्टं पुण्यं जायते। तदुक्तं महाभाष्ये पतञ्जलिना – “एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति¹¹। साधुशब्दप्रयोगत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितपुण्यादृष्टत्वावच्छिन्नकार्यता यदा पुरुषस्य आत्मनि उत्पद्यते तदा इदं पुण्यं न केवलं स्वर्गभोगप्रदं भवति अपितु एतादृशपुण्यप्रभावेण अन्तःकरणगताः निखिलमलाः पापसञ्चयाश्च सर्वथा अपध्वंसन्ते। वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषायाम् इत्थमेव प्रतिपादितं यद् वाङ्मलाः यदा शास्त्रचिकित्सायां सर्वथा दूरीकृताः भवन्ति तदैव अन्तःकरणं निर्मलं भूत्वा शब्दब्रह्मणि सायुज्यं प्राप्तुं समर्थं भवति। अतः साधुशब्दप्रयोगः न केवलं लौकिक-व्यवहारशुद्ध्यर्थं अपितु साक्षात् अविद्यानिवृत्तिद्वारा मोक्षोपयोगी पारमार्थिको व्यापार एव। अत्र शब्दब्रह्मणि लीयमानस्य महायोगिनः महावैयाकरणस्य चरमावस्थाम् उपवर्णयितुं सर्वशास्त्रसमन्वयिका सनातनसंस्कृतवाक्यपद्धतिः विरच्यते - यः खलु वैखरीरूपां बाह्यवाचं संहृत्य मध्यमावस्थाम् अतिक्रम्य पश्यन्तीरूपे ज्योतिषि स्वात्मानं विलापयितुं दिदरिषति योगी स प्रकृतिप्रत्ययविभागजनितं भेदभ्रमं सर्वथा परित्यज्य शब्दब्रह्मण्येव स्वकीयमात्मानं विविधिक्षीष्ट यतो हि एतादृशः वैयाकरणः पारमार्थिकं तत्त्वं स्वहृदये दधारिष्ट सन् अविद्याकृतं निखिलं संसारबन्धं निर्धूय जाग्रदवस्थायाम् अपि आत्मतत्त्वे जागर्याश्चकार एष एव शास्त्रस्य परमो विलासो वर्तते।

उपसंहारः — शास्त्रार्थनिष्कर्षः दार्शनिकपर्यवसानञ्च

(Conclusion — The Definitive Semantic Climax and Ontological Resolution)

अथ प्रबन्धस्यास्य परिसमाप्तौ निखिलप्रक्रियाशास्त्रमर्मप्रकाशकः वैयाकरणसिद्धान्तमुकुटायमानः कश्चिद् शास्त्रार्थनिष्कर्षः संप्रति प्रस्तूयते। इह खलु पाणिनीयतन्त्रस्य चरमं लक्ष्यं न केवलं कृत्रिमसन्धानमात्रं नापि च लौकिकशब्दसाधुत्वमात्रव्यवस्थापनं कल्प्यते अपितु प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनामुत्तीर्य अखण्डचित्प्रकाशात्मकपरमपदप्राप्तिरेव इति निरूढः सिद्धान्त आद्रियते। यथोक्तं भर्तृहरिपादैः वाक्यपदीये – तद्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्।

पवित्रं सर्वविद्यानाम् अधिविद्यं प्रकाशते¹²

अस्याः कारिकया अस्य शास्त्रस्य परमं प्रयोजनं जीवस्य निखिलवाङ्मलप्रध्वंसपूर्वकं साक्षात् परब्रह्मसायुज्यसम्पादनमेव मन्यते। यैः वैयाकरणैः शास्त्रविहितेन मार्गेण प्रतिपादितः आन्तर अभेदबोधः चेतसि निपुणं धार्यते तेषां शरीरे स्थिता या कल्पिता भेदबुद्धिः सा समूलं विलाप्यते। एष एव यः भेदविनाशः स एव वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धस्य “नेह नानास्ति किञ्चन”¹³ इति श्रुतिप्रतिपाद्यस्य प्रपञ्चप्रविलापनस्य व्याकरणिकं रूपं भजते इति सुधियो मनसि विमृश्यते। एतदेव दृढीकृतं श्रीहर्षपादैः खण्डनखण्डखाद्ये अपि यत्र न्यायमतोक्तानां भेदप्रपञ्चानां खण्डनपूर्वकं संसर्गागोचरस्य अखण्डार्थचैतन्यस्यैव चरमं पारमार्थिकत्वं व्यवस्थापितम्। अतश्चेत्थं विचारचातुरीधुरीणैः सुस्थिरमुरीक्रियते यदीयं सकलसाधुत्वप्रकारिका संपरिष्कृता पाणिनीयप्रक्रियासरणिः न खलु

केवललौकिकवाग्विशोधनमात्रमर्यादापरिसमाप्यमाना अपितु निखिलभेदप्रपञ्चप्रविलापनपुरःसरं संसर्गागोचराखण्डचैतन्यसाक्षात्कारात्मकपरमपुरुषार्थप्रदायिनी नित्या शाब्दी परब्रह्मविद्यैवेति न कश्चिद्विसंवादः।

सन्दर्भग्रन्थसूची (Bibliography)

1. गदाधरभट्टः। (२०२४). व्युत्पत्तिवादः (भागद्वयात्मकः शब्दखण्डग्रन्थः) (प्रथमे संस्करणे, सं० डॉ० श्रीकान्त मिश्र) [१.२.२]. भारतीय विद्या प्रकाशनम्.
 2. धर्मराजाध्वरीन्द्रः। (२०२४). वेदान्तपरिभाषा (प्रत्यक्षपरिच्छेदः) (त्रयोदशे पुनर्मुद्रणे, सं० स्वामी माधवानन्दः) [१.३.१]. अद्वैत आश्रमः.
 3. नागेशभट्टः। (२०२४). व्याकरणमहाभाष्यम्: प्रदीप-उद्घोत-सहितम् (भागद्वयम्) (सं० डॉ० आत्मदेव मिश्र) [१.४.४]. चौखम्भा सुरभारती प्रकाशनम्.
 4. पाणिनिः। (२०२२). अष्टाध्यायीसूत्रपाठः (सटीकः) (सं० ब्रह्मदत्तजिज्ञासुः). रामलाल कपूर ट्रस्ट.
 5. भर्तृहरिः। (२०२४). वाक्यपदीयम् (द्वितीयकाण्डम्/ब्रह्मकाण्डम्) (सं० के. ए. सुब्रह्मण्य अय्यर) [१.५.४]. मोतीलाल बनारसीदास/डेक्कन कॉलेज [१.५.५].
 6. श्रीहर्षः। (२०१२). खण्डनखण्डखाद्यम् (आनन्दपूर्णमुनिकृत-खण्डनफाकिका-सहितम्) (संस्कर्ता - स्वामी योगीन्द्रानन्दः) [१.३.५]. चौखम्भा विद्या भवनम् [१.३.५].
 7. चित्सुखाचार्यः। (२०२१). तत्त्वप्रदीपिका (चित्सुखी) (सं० पण्डित रघुनाथ शर्मा) [१.१.४]. चौखम्भा संस्कृत प्रतिष्ठानम्.
 8. मधुसूदनसरस्वती। (२०२३). अद्वैतसिद्धिः (गौडब्रह्मानन्दी-सहिता) (सं० स्वामी योगीन्द्रानन्दः). चौखम्भा विद्या भवनम्.
 9. वाचस्पतिमिश्रः। (२०२४). भामती (ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्योपव्याख्या) (सं० आचार्य गौरीनाथ शास्त्री). मोतीलाल बनारसीदास [१.५.५].
 10. शङ्कराचार्यः। (२०२५). ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् (रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसहितम्) (सं० नारायण राम आचार्य). चौखम्भा सुरभारती प्रकाशनम् [१.४.४].
- पाद टिप्पणी**
1. वाक्यपदीयम् — ब्रह्मकाण्डः।
 2. तैत्तिरीयोपनिषद् — भृगुवल्ली अनुवाकः १ मन्त्रः १ (शास्त्रस्य चरमप्रयोजननिरूपणाय)।
 3. वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा — स्फोटनिरूपणप्रकरणम् चौखम्भा संस्करणम्।
 4. भर्तृहरिप्रणीतं वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डः कारिका संख्या ८३।
 5. नागेशभट्टकृता वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषायाः स्फोटनिरूपणप्रकरणं चौखम्भा संस्करणम्।
 6. पाणिन्यष्टाध्यायी (१.१.६०)
 7. पाणिन्यष्टाध्यायी (१.१.६२)
 8. पाणिन्यष्टाध्यायी (पा०सू० ६.१.८८)
 9. भर्तृहरिप्रणीतं वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डः कारिका संख्या १।
 10. नागेशभट्टकृता वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषायाः स्फोटनिरूपणप्रकरणं चौखम्भा संस्करणम्।
 11. व्याकरणमहाभाष्यम् पस्पशाह्निकम्।
 12. भर्तृहरिप्रणीतं वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डः कारिका संख्या १४।
 13. बृहदारण्यकोपनिषद् अध्यायः ४ ब्राह्मणः ४ मन्त्रः १९।